

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Олексій МУСТАФІН

ДОБА ОКСАМИТУ

УКРАЇНА В ШАТАХ РУСІ

Харків
«ФОЛІО»
2024

«Вічне» питання

Легенду про заснування Києва чи не кожен народжений в українській столиці пам'ятає з дитинства. «І були три брати: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив, а сестра в них була Либідь...». От тільки коли саме вони «були»? «Повість минулих літ», звідки ми й знаємо цю легенду, не повідомляє. Чому? Адже йдеться саме про літопис — тобто хроніку подій, розписану по роках.

Легендарні київські князі Кий, Щек, Хорив і їхня сестра
(Поштова марка. 1997 рік)

Кий, Хорив, Щек. Радзивілівський літопис. XV ст.

Вочевидь навіть для автора «Повісті», написаної аж в XII сторіччі, часи Кия були настільки давніми, що й приблизну дату він назвати не міг (хоча насправді й чимало інших подій у ній позначені конкретними роками мало не навмання).

Та що там літопис! Про час заснування Києва не згадували століттями навіть після його створення. Хоча столиця — хай навіть це слово й жіночого роду — все ж не пані, чиїм віком цікавитися нібито не чемно. Перша конкретна дата — 430 рік — була названа...

Мацей Стрийковський.
1582 р.

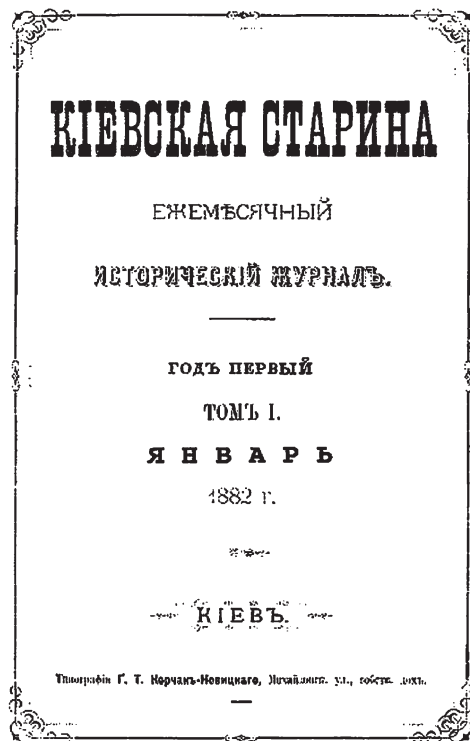
аж у XVI сторіччі, і зовсім не киянином, а мазовшанином Мацеєм Стрийковським. А ще через триста (!) років вперше пролунала обережна пропозиція відзначити ювілей Києва. Бо тоді у Східній Європі, в Російській імперії зокрема, ширилася мода на «святкування ювілеїв». Відзначали й «тисячоліття Русі», і 900-річчя Володимирова хрещення, і 300-річчя династії Романових...

От у прив'язці до першого з них і згадали про нашого «ювіляра». Щоправда, в якості «року народження» Києва пролунала зовсім несподівана дата —

88!2 рік. Несподіваною, бо навіть у літописах, які на той час були основою офіційної хронології, Київ не раз згадувався і до цієї дати, а 882 рік вважали «лише» роком здобуття міста князем Олегом і створення «об'єднаної держави Рюриковичів». Схоже пропозиція і полягала в тому, щоб просто долучити «київські» святкування до загальноімперських заходів з іншого приводу. Але завдяки їй на сторінках часопису «Київська старовина» чи не вперше розгорнулася публічна дискусія про час заснування міста.

Сьогодні, звісно, більше згадують про іншу «ювілейну» епопею, вже радянських часів. Мода на «історичні» святкування в СРСР повернулася після Другої світової війни — коли «перша пролетарська держава» почала рядитися в стрій все тієї ж Російської імперії. Першим з таких святкувань стало відзначення 800-річчя Москви. Далі було 250-річчя Ленінграда (як тоді іменували Петербург), 1500-річчя Тбілісі, 2750-річчя Єревана...

До України ця хвиля докотилася вже в 70-і роки минулого сторіччя (раніше за подібні ініціативи могли й звинувачення в «буржуазному націоналізмі» припаяти). Щоправда, вірменам для обґрунтування сивого віку своєї столиці «пощастило» відкопати клинописний напис доби Урарту. А ось у керівництва української компартії таких «неспростовних свідчень» під рукою не було. З одного боку це давало більший простір для фантазій (за чутками спочатку говорили про 2000 років і навіть 2500), з іншого — викликало ревності з боку «старших братів» з Москви.

Журнал «Київська старовина».
Заснований у 1882 році

Зрештою, зупинилися на «компромісному» варіанті — 1500 років, що вже потім «обґрунтували» археологічними знахідками — не клинописом, звісно, а залишками жител V сторіччя, які так само «вчасно» знайшли на Старокиївській горі. «Відповідальним» за визначення дати виникнення міста — 482 рік — з такою неймовірною точністю вважають археолога Петра Толочка, хоча сам він згодом казав про похибку «щонайменше в 50 років» і що ювілей доречніше було б відзначати на початку нинішнього століття.

Оскільки дата була затверджена на найвищому рівні, шукали її підтвердження і в письмових джерелах, але «здобич» навряд чи можна було назвати винятковою. Скажімо, у вірменській «Історії Тарона» початку VII сторіччя знайшли схожу легенду про трьох братів — можливо, запозичили її у мешканців Наддніпрянщини? Так

Імператор Людовик Добродушний, до якого прибули представники русів у 839 році. Ватикан, Апостольська бібліотека, Codex Reg. lat 124, f.4v

само в розповіді візантійського історика Прокопія про пригоди якогось Хільбудія побачили паралелі з літописною оповідкою про перебування князя Кия на Дунаї: от і підстави говорити про нього, як про історичного персонажа VI сторіччя.

Щоправда, ця логіка цілком могла працювати й у зворотному напрямку. Бо що, власне, заважає припустити, що всі ці історії й справді були запозичені, але автором (чи авторами) «Повісті минулих літ»? З тих же вірменських чи візантійських джерел, в яких їх відкопали сучасні дослідники. Зрештою в самій «Повісті...» ми можемо прочитати, що і першу згадку про Русь наш літописець знайшов...

Імператор Костянтин VII Порфірогенет приймає княгиню Ольгу в Константинополі. Радзивіллівський літопис. XV ст.

в «літописанні грецькому». Це зізнання, яке вражає наївною відвертістю, але водночас дозволяє зрозуміти саму механіку створення найдавніших руських хронік. Як не прикро, можливо, це буде визнати, але вся літописна хронологія перших сторіч існування Русі є запозиченою! Запозиченою саме з візантійських джерел: у «Бертинських анналах», скажімо, Русь була згадана ще під 839 роком, але літописець «Повісті...», вочевидь, був з ними незнайомий.

Проблема ще й в тому, що й у візантійських джерелах дат з історії Русі небагато. Між появою «невідомих до того варварів» під мурами Константинополя у 860 році та згадкою Києва (між іншим, першою в іноземних джерелах взагалі) імператором Костянтином VII Порфірогенетом в нотатках «Про управління імперією», написаних не раніше 948 року, їх взагалі немає!

Можна, звісно, припустити, що існували візантійські рукописи чи документи, які не збереглися до нашого часу, але були відомі руському літописцю — ті ж копії договорів, про які він згадує доволі докладно, а тому вочевидь мав їхні тексти перед собою (у договорі 944 року, між іншим, згаданий Київ, як місце княжіння князя

Ігоря). Але й це дає лише кілька дат на століття в кращому випадку. Тому всі інші відомі йому події автор «Повісті» «розставляє» по роках між цими датами, так би мовити, на власний розсуд, подібно до того, як наші сучасники заповнюють клітинки кросвордів, а біля багатьох років так і залишилися порожні рядки.

Насправді це означає, що більшість, якщо не всі літописні події IX сторіччя — початку X сторіччя датовані умовно, якщо не навмання. Ми не можемо бути впевнені навіть в їхній послідовності, що вже казати про конкретний рік.

Саме тому ми й не можемо визначити «дату народження» Києва тим способом, який застосовують щодо багатьох інших міст, за першим згадуванням у джерелах. Адже тогочасних джерел ми просто не маємо. А якщо в створеній через кілька століть «Повісті минулих літ» Київ і справді згадано в запису за 862 рік (разом з п'ятьма-шістьма іншими поселеннями), у той час, як запис за наступний

Житній ринок у Києві. Фото кінця XIX сторіччя

863 рік не містить жодних повідомлень, називати це «датованою згадкою» теж не варто. Принаймні підстав для цього не більше, аніж визнати «найдавнішою згадкою» 430 рік, названий Стрийковським. Його «Хроніка» за жанром нічим від «Повісті» не відрізняється.

Щодо археології, то ми маємо лише одну відносно точну дату. Це 887 рік — вік колоди, використаної при будівництві зрубу, залишки якого були знайдені під час розкопок біля київського Житнього ринку. Вік був визначений дендрохронологічним методом — і це дозволяє припустити, що поселення на цьому місці Києва на той час вже існувало, хоча цілком могло бути засноване і раніше.

Чи означає це, що Києву варто переглянути офіційну дату свого заснування, відкинувши радянську за своїм походженням версію. І якою, в такому разі, має бути нова дата — 430, 862, 882, 887, 944, 948 чи може якийсь інше рік?

Київ у X столітті. Реконструкція. Київський археологічний музей, диорама «Київ. Місто Володимира». Автор С. М. Половко. Суспільне надбання

Щоб відповісти на це питання, треба зрозуміти, а для чого взагалі варто визначати конкретну дату?

Для чого це було потрібно колись — більш-менш зрозуміло. За часів «Повісті минулих літ», скажімо, — довести першість київського престолу (або «столу», якщо вже казати мовою самого літопису). Недарма і сама «Повість...», якщо цитувати за Лаврентіївським списком, починається з запитання «звідки пішла Руська земля і хто в Києві почав спершу княжити?». От тільки «Повість...» при цьому так і не називає дати заснування, та й в питанні про першого князя «розривається» між Києм, Аскольдом і Олегом.

Коли постала російська держава, її володарі прагнули обґрунтувати свої претензії на Київ та київську спадщину. А їхні опоненти — довести, що ці претензії безпідставні. Потім додалося бажання мак-

Андрій Боголюбський краде Вишгородську ікону, прагнучи утвердити першість свого князівства. Мініатюра XVI ст.

симально поглибити власну історію і довести, що держава на берегах Дніпра виникла без жодного втручання ззовні.

За радянських часів обидва ці мотиви нікуди не поділися, але в історії з київським ювілеєм була ще одна складова, окрім прагнення керівництва української компартії самоствердитися, — під нього ще й можна було «вибити» з Москви фінансові ресурси, дефіцит яких був насправді рушійною силою тодішньої системи.

Проте для розуміння української історії питання точної дати заснування Києва насправді завжди було і залишається другорядним. Бо його значення для українців

визначається зовсім не цим. Коли б не виник Київ, він завжди був не просто центром, а серцем нашої країни. І тоді, коли за нього боролися власні князі, і коли на нього зазіхали зовнішні вороги. Навіть у руїнах, залишених Батиєм і Менглі Гераєм. Гетьмани мали власні резиденції, що мандрували українськими землями, але Київ залишався Києвом. Більшовики, звісно, могли оголосити столицею УРСР Харків, нацисти могли розмістити свою адміністрацію у Рівному, але де більшовики з нацистами зараз?

Капітолійська вовчиця, символ заснування Рима. Бронза. V століття до н. е. Автор невідомий

Насправді Києву не потрібні ані «паспорти», ані «свідоцтва про народження». Це *urbs aeterna* — «вічне місто», подібно до Риму чи Афін. І став ним задовго до того, як Бальзак здогадався його так назвати...

Звісно, Рим теж має офіційну дату заснування — 21 квітня 753 року до нашої ери. Не завжди це неділя, між іншим. Але й римляни, й італійці, і весь світ розуміють, що ця дата умовна. Бо свого часу історію так і починали — «від заснування Риму». Як в наших краях роки рахували «від створення світу» — і ніхто не намагається на цій підставі визнати час цього створення.

Час і киянам визнати, що будь-яка дата виникнення нашого міста так само буде умовною. І насправді немає сенсу сперечатися з цього «вічного» питання, на яке, цілком можливо, так ніколи не отримаємо точної відповіді, якщо ми думаємо про сучасне і майбутнє.

Лист до братів-юдеїв

Історія — це свідчення про минуле. Чим більше цих свідчень і чим ближчі вони до подій, тим краще ми розуміємо, що відбувалося насправді. Проте буває й навпаки... Про давню і навіть середньовічну історію нашої країни ми знаємо здебільшого із других, а то й з третіх рук. Перші вітчизняні літописи були укладені через кілька століть після багатьох подій, які в них описані. Але й ці літописи дійшли до нас в копіях. Тобто їх переписували та редагували ще кілька століть поспіль. Найдавніший зі списків, що зберігся до наших днів саме в тому вигляді, в якому був написаний, був виготовлений аж у XIV сторіччі.

Навіть коли йдеться про першу згадку слова «Україна», коректніше казати, що зустрічається воно не «в» 1187 році, а «під» 1187 роком — тобто в записі про події цього року, який насправді був зроблений пізніше. І ми не можемо говорити зі стовідсотковою впевненістю, що слово це використовували у XII сторіччі. Вірогідно, що так

Лаврентіївський літопис, виготовлений у XIV сторіччі

(зрештою навіть переписувачу було його вигадувати та додавати до тексту), а може й ні...

Тож не важко здогадатися, якою сенсацією для науковців стала знахідка документа, створеного саме за часів давньої Русі, на її теренах, ще й зі згадкою Києва. Щоправда, йдеться не про літопис чи хроніку, тож про важливі політичні події з нього годі було дізнатися. Та й зберігався він не в Києві (що, власне, й не дивно — після стількох пожеж і руйнувань, в яких загинули куди поважніші документи, він теж навряд чи б «вижив»), а в Каїрі. У сховищі (або, як частіше кажуть, генізі) тамтешньої синагоги Бен-Езра.

Частина цього архіву наприкінці XIX сторіччя була викуплена та вивезена з Єгипту до Британії відомим гебраїстом і викладачем Кембридзького університету Соломоном Шехтером. Проте навіть ця частина складалася із більше ніж ста тисяч манускриптів. Тож учені розбирають та досліджують їх і досі.

Саме у цьому зібранні чиказький професор Норман Голб знайшов у 1962 році невеликий лист, що загалом складався з тридцяти рядків. І в одному зі слів вгадувалася назва нашого міста — вгадувалася, бо перша літера опинилася на згині й була затерта. Голб звернувся по допомогу до колеги, професора Гарварду Омеляна Прицака, який доповнив його дослідження власними міркуваннями, і вони разом оголосили про сенсаційну знахідку «місту і світу». Саме з легкої руки відкривачів і перших його дослідників документ й отримав назву «київського листа».

Соломон Шехтер за вивченням матеріалів Каїрської генізи (фото 1895 року)

Лист розповідав про трагічну історію єврея Якова бен Хануки, який на свою біду поручився за брата, що позичив гроші. Але того вбили розбійники, кредитори почали вимагати від Якова повернути борг, а оскільки той не впорався, закували його в кайдани. Через рік громада викупила його за 60 «закуків» (що означає ця грошова одиниця, дослідники й досі дискутують), але залишилася винною ще 40, і тому спрямувала Якова із цим листом до братів по вірі — юдеїв, що мешкали в інших містах, з проханням допомогти. А щоб його не вважали самозванцем, документ був підписаний одинадцятьма поручителями.

Увесь текст «київського листа» написаний івритом (доволі вишуканим, між іншим, на думку знавців), і лише останнє слово, на переконання Пріцака, тюркськими рунами — його він переклав як «прочитав» і вважав, що це своєрідне «факсиміле» чиновника, який дозволив провезти документ через контрольовану ним територію.

Лист не був датований. За непрямыми ознаками Голб припустив, що він міг бути написаний у першій половині X сторіччя. Не всі дослідники з цим погодилися. Дехто назвав припущення Голда (і Пріцака)

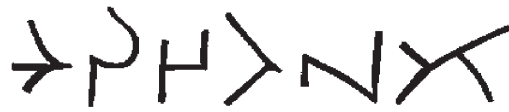
надто квапливими та категоричними. Скептики кажуть про ширший діапазон — від X до XII сторіччя. Проте й у цьому випадку йдеться про дуже давній документ, давніший за вітчизняні літописи. І при цьому складений івритом!

Не дивно, що в Радянському Союзі, де квітнув державний антисемітизм, а історики мали доводити, що Русь стала як держава без жодних сторонніх впливів, відкрит-

Київський лист. Суспільне надбання.
Зберігається в Кембриджському
університеті. Великобританія

тя Голба і Прицака сприйняли без ентузіазму. Петро Толочко навіть натякав, що «київський лист» — підробка. Але поза СРСР, та й в незалежній Україні в правдивості документа сумнівів не висловлювали.

Тюркські руни на «Київському листі»

Щобільше, дискусія навколо документу дозволила обґрунтувати версію із точнішим датуванням листа. Бо судячи з особливостей тексту (зокрема, згадування «закук») він міг був адресований юдейським громадам Німеччини. Проте погіршення стосунків Русі зі Священною Римською імперією після смерті княгині Ольги ймовірно змусило Якова бен Хануку змінити плани. До Хозарії, володарі якої взагалі сповідували юдаїзм, він звертатися теж не міг — бо в цей час в Києва із хозарами теж була війна. Залишався лише

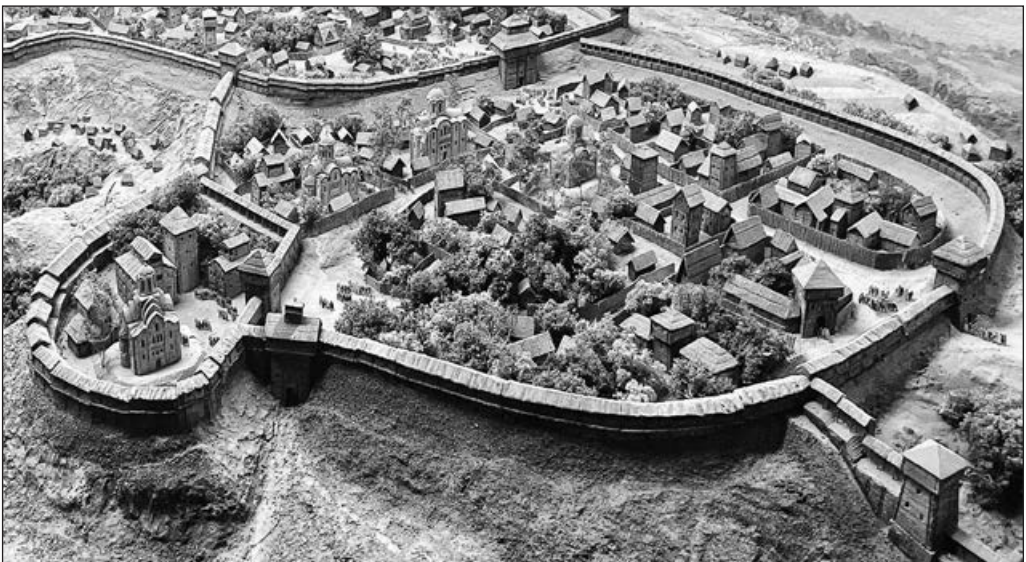

Поховання княгині Ольги. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

шлях на південь — через землі печенігів (вони були тюрками, тож саме їм могло належати вже згадане «факсиміле») та Візантію — до Каїра, де зрештою лист і опинився. Але це означало, що мандрівка Якова мала відбутися ще до сварки князя Святослава з візантійцями — тобто у 60-і роки X сторіччя.

Якщо ця версія правдива — то виходить, що юдейська громада існувала в Києві вже за перших князів. І складалася не лише з переселенців-євреїв, а й з прозелітів — вихідців з інших народів, які прийняли юдаїзм. Принаймні серед поручителів, згаданих у листі, зустрічаються тюркські імена, одне слов'янське — Гостята і, можливо, скандинавське прізвисько Сварта (тобто «чорний»).

Звідки ж взялася юдейська громада у північному місті, розташованому майже на краю тодішньої ойкумени (принаймні в уявленні самих тогочасних євреїв)? Відповідаючи на це питання, зазвичай згадують про вплив Хозарського каганату чи навіть його владу над Києвом. Це версія спирається насамперед на літописне (а отже цілком легендарне) повідомлення про сплату полянами данини хозарам ще до появи Рюриковичів. Панівна еліта каганату

Копирів кінець — єврейський квартал давнього Києва (макет зберігається в Національному музеї історії України). *Фото автора*

(щонайменше беки, яких сусіди іменували «царями») сповідувала юдаїзм, до того ж у доволі ортодоксальній, раввіністичній формі, тож нічого дивного не було б у тому, що він поширився і серед його підданців.

Проте хозарський вплив у Наддніпрянщині не варто перебільшувати. Розповідь про сплату данини цілком може бути пізнішою легендою, в яких літописець іменем хозарів замінив якихось інших сусідів Русі, яка за часів Святослава, та й раніше, була відділена від Хозарії широкою смугою степів, де панували вже згадані печеніги. Печеніги точно не були юдеями, бо дотримувалися своїх традиційних вірувань, а згодом — вже за часів Володимира — прийняли (і то не всі) християнство або іслам.

Водночас арабські автори згадують про велику корпорацію єврейських купців — раданітів, які займалися торгівлею між Близьким Сходом і Європою. Віросповідання було їхньою перевагою — адже завдяки йому вони не були однозначно «своїми» ані для християн, ані для мусульман, і тому сприймалися обома сторонами лояльніше. При цьому громади одновірців раданітів здавна існували і на Сході, і на Заході, купцям було досить зв'язати їх між собою — і отримати готову, до того ж вельми розгалужену торговельну мережу.

З перської назву «раданіти» перекладають, як «знавці» або ж «шукачі шляхів». Вони й справді не лише використовували старі, перевірені торговельні маршрути, а й прокладали нові. Використовували, скажімо, Дунай. А також північнішу дорогу, що пролягала через сучасну Україну, яку деякі дослідники називають «шляхом з німців в хозари» (за аналогією з літописним «шляхом із варягів у греки»). Київ був якраз одним із пунктів цього маршруту. Тож поява юдейської громади в ньому була лише справою часу.

У Західній Європі раданіти фактично монополізували торгівлю «східними товарами» — прянощами, пахощами, вишуканими тканинами, ювелірними виробами. За однією з версій вони ж познайомили європейців зі звичними зараз «арабськими цифрами». А ось

Торговець-раданіт. Теракота.
Китай, VII ст. (імперія Тан
(618—907). Зберігається
в Музеї Гіме, Париж, Франція

у работоргівлі та торгівлі хутром в них досить швидко з'явилися конкуренти — ватаги норманів, яких в арабських джерелах іменують русами.

Одна з таких ватаг врешті-решт захопили владу над Києвом. А потім їхні «колеги» розгромили Хозарію. Зазвичай цю перемогу приписують князю Святославу, але досить зіставити повідомлення хронік, щоб зрозуміти — саме в цей час князь був на Дунаї та не міг брати участь в «експедиції» на Волгу. Втім, і дунайський похід Святослава завдав великої шкоди торгівлі раданітів. Вже невдовзі згадки про них взагалі зникають із джерел.

А ось юдейські громади на теренах Східної Європи залишилися. І разом з іншими народами долучилися до творення спільної історії нашого краю. І нашого міста. Першу згадку про яке, мовою Старого Заповіту, зберегли архіви кар'єрської синагоги.

ЗМІСТ

«Вічне» питання	5
Лист до братів-юдеїв	14
Бастард, революціонер, державотворець	21
«Війна на виліт»	31
Покарання... Грецією	47
Названий син Змія Горинича	55
Поцуплені багатирі	64
Хрестоносці з берегів Дніпра	73
Гранадський факіх у степах України	80
Коли Київ був Манкерманом	88
Литовська родина, що змінила ходу української історії	99
Володимир П'ятий, «малий» князь київський	108
Отруєння на Водохреще	121
Свидригайло — рицар, позбавлений спадку	135
Митрополит Ісидор — об'єднувач християнського світу	152
«Третій Рим» на київських пагорбах	167
За двома зайцями	184
Місія Костянтина Острозького	190
Закон для всіх	200
Хлібне місце	209
Календарні пристрасті	219
Повернення Русі	227